

KÖNYVISMERTETÉS

Barta Györgyi

A MAGYAR IPAR TERÜLETI FOLYAMATAI 1945–2000

*Dialóg Campus Kiadó,
Budapest-Pécs, 2002, 272 oldal*

A Dialóg Campus Kiadó Studia Regionum (földrajz- és regionális tudomány szakkönyvek) sorozata 2002-ben is színvonalas könyvekkel képviseltette magát a magyar könyvpiacon. (A sorozat sikerességét és színvonalát olyan szerzők fémjelzik, mint például Horváth Gyula, Illés Iván, Pálné Kovács Ilona vagy Rechnitzer János, hogy csak a legismertebb neveket említsük). A sorozat egyik friss darabja kellemes és hasznos olvasmányt biztosít azoknak, akik egy kicsit is fogékonyak a gazdaságfejlesztés, a magyar ipar fejlődése vagy a regionális politika iránt. Barta Györgyi, az MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-Magyarországi Intézetének igazgatója nem kisebb dologra vállalkozott, mint átfogó kép kialakítására a magyar iparfejlődés regionális összefüggéseiről, méghozzá úgy, hogy nemcsak egy egyszerű történelmi leírást ad a szocializmus és az átmenet éveiről (tehát nem gazdaságtörténeti írás), hanem feltárja az ipar fejlődésében jelentkező területi folyamatokat.

A könyv tudományági besorolás szerint leginkább a gazdaságföldrajzhoz (iparföldrajzhoz) áll közel. Tehát ellentétben a regionális gazdaságtannal, a szerző nem deduktív módon, egy modell érvényességét vizsgálja a magyar iparfejlődés

folyamán, hanem induktív módszerrel, a konkrét jelenségek megfigyeléséből von le következtetéseket. Bár a folyamatok vizsgálata sokkal inkább a regionális gazdaságtan sajátja, míg a gazdaságföldrajz általában a kezdő és a végállapot összehasonlítására fordítja a fő figyelmet (Kozma, 2003).

A könyv két nagy részre tagolódik, a szocialista időszakra, és az átmenet éveire, valamint tartalmaz egy – disszertációkhoz mindenképpen, de egy szakkönyvhöz nem feltétlenül hozzátartozó – magyarázó előszót, valamint zárógondolatokat. A két nagy rész hasonló szerkezetben vizsgálja az összefüggéseket: először egy gazdasági és politikai rendszer meghatározásra kerül sor, ezt követi a vállalatok mikroökonómiai, majd ágazati, makrogazdasági vizsgálata. Mindkét részt egy ipar-, és területfejlesztési politikát vizsgáló fejezet zárja. A kötet bőven tartalmaz látványos térképeket, informatív és elgondolkodtató táblázatokat és ábrákat. Az irodalomjegyzék – a recenzens legnagyobb sajnálatára – fejezetenként, sőt a leginkább kifejtett mikroszintű vizsgálatokat bemutató fejezetben alfejezetenként található. (Ez egyébként nem volt jellemző a sorozat eddigi darabjaira. Vajon miért változtatták meg? A kutatók munkáját ez a kialakítás aligha segíti.)

Barta első hipotézise a következő: „A két gazdasági rendszer logikájában, mechanizmusában olyannyira különbözik egymástól, hogy nyilvánvalónak tűnik: *e két gazdasági rendszer területi vetületei és összefüggései is eltérő logikát követnek*,...ezzel nem cáfolva azt a tényt, hogy *a két rendszer hatott egymásra*...” (13. o.). A második átfogó tétele, hogy a szocialista tervgazdaságban a vállalat szerepe lényegtelen volt, emiatt az eddigi „*gazdaságföldrajzi tanulmányok ...csak makroszintű, illetve ágazati*

bontású elemzésekre alapozódtak.” (14. o.) A szerző ezért is helyezi a hangsúlyt a gazdaság mikroszintjére. A harmadik tétele pedig azt szemlélteti, hogy *míg a szocializmusban az iparé volt a főszerep, az átmenet időszakában ez a szereposztás megváltozott, és egy jellemzően magyar sajátosság alakult ki*. Mint azt Barta a második rész 3. fejezetében kifejti, a terciér szektor egyedül Budapesten és agglomerációjában múlja felül az ipart a GDP-hez való hozzájárulásban. E centrumtérsegen kívül azonban a szolgáltatások nagyobb részaránya összefügg a régiók fejletlenségével. E területeken „*az ipar a fejlődés motorja*” (213. o.), ami az átmeneti időszakban, és azt követően is húzóerő maradt, igaz nem kizárólagosan.

A könyv felépítése tehát a következő: az adott rendszer elemzése, az iparvállalatok térbeli szerveződése, az iparágak térbeli elhelyezkedése, és végül a területfejlesztés szerepe az ipar területi folyamataira.

A *szocialista rendszer lényegéről* a vállalati elemzések és a makroelemzés háttereként kapunk képet, melyet a szerző Kornai János elméleti munkáira alapozott. Talán hasznos lett volna az elméleti megközelítést kicsit részletesebben vázolni. Egy bővebb rendszerismertetés és gazdaságkörnyezet-elemzés megírása főleg annak fényében lett volna érdemes, hogy az átmeneti gazdaságot formáló erők elemzését sokkal átfogóbban végzi a szerző, annak két szakaszát (a rendszerváltó SLIP feladatokat¹, és a nemzetközi integráció szakaszát) valamint a posztindusztrializáció korszakát oldalakon keresztül vizsgálja.

¹ SLIP = stabilizáció, liberalizáció, privatizáció, angol betűszó (Csaba, 2000, 343. o.)

A szocialista időszak vizsgálataánál a szerző folyamatosan hangsúlyozza a hagyományos szocializmus és a reformszocializmus (1968-tól kezdődő) eltérő területi hatásait. A vállalatok térbeli szerveződése, kapcsolataik, az erőforrások elosztása, a térbeli kiegyenlítődés mind-mind változott a hagyományos szocializmus enyhülésével, az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor.

A vállalatok *telephelyválasztásában* alapvető különbség van a két rendszerben. – emeli ki Barta. A szocialista rendszerben a telephelyválasztást az erőforrások (természeti erőforrások, munka, tőke) elérhetősége, és azok elosztási rendszere határozta meg, de legfontosabb jellemző mégiscsak az, hogy a vállalat bővítési tervét egy külső, felső szerv határozta meg. A vállalatok ezen a terven alkupozíciójuktól függően változtathattak valamennyit. A puha költségvetési korlát és az állandó „beruházási éhség” miatt folyamatos belső növekedési kényszerrel szembesültek. Az elosztási rendszer meghatározott szabályok szerint folyt (öröklött struktúrák szerint, a status quo megtartásával). A rendszer általában jobban preferálta az ipart, ott is a bányászatot és nehézipart, a nagy- és állami vállalatokat; általában politikai mint gazdasági preferenciái voltak. „Az elmélet, de a több évtizedes gyakorlat is egyértelműen bizonyította, hogy a vállalatok jövedelmezősége nem, vagy alig játszott szerepet a beruházási erőforrások elérhetőségében. Mi határozta meg tehát azt, hogy a tőke-allokátor miként osztotta szét a tőkét (állami támogatást vagy hitelt) az igénylő vállalatok között? Hüvelykujszabályok ..., vagy ha a hiány túlzottan felduzzadt ..., valamint az elhalasztásra való törekvés ...” (30. o.)

Az átmenet éveiben működő vállalatoknak azonban nagyon is gazdasági preferenciái voltak (és vannak): céljuk a hatékonyság érvényesítése mindenekfelett. A telepítési tényezők között (főként a külföldi

tulajdonú nagyvállalatok körében) ekkor már a következők a legfontosabbak: (1) a földrajzi elhelyezkedés, piacokhoz való közelség, (2) az elérhetőség és az infrastrukturális ellátottság, (3) a képzett munkaerő, valamint (4) a kormányzat által főként a külföldi tőkebefektetőkre kidolgozott támogatások. Ezekkel szemben a szocialista időszakban a szállítási költségek nem befolyásolták a részlegek helyének kiválasztását, az infrastruktúra csak beruházások következményeként, nem pedig feltételeként keletkezett, és általában fejlesztését elhalasztották. „A vasúthálózatot csak a bányászati igényeknek megfelelően bővítették igen kis mértékben, de a vasúti infrastruktúrát elmaradott technológia (korszerűtlen járműállomány, a villamosítás elhalasztása) jellemezte. A megnövekedett személy- és áruszállítási igényeknek a vasúti szolgáltatások csak akadozva tudtak eleget tenni. Az úthálózat alig bővült (Miskolc és Dunaújváros elérhetősége javult némileg), valamelyest csökkent a kiépítetlen utak aránya, de így is 1960-ban alig 10%-nyi volt a korszerű utak aránya.” (37. o.)

A hagyományos időszakban az *ipari struktúra alakulására* az volt a jellemző, hogy az ipar egy már 1945 előtt is létező, korábban kifejlődött struktúrára települt rá. Az „öröklött gazdaság” a telephelyválasztás meghatározó tényezője volt. Így például Budapest gyáriparának legjelentősebb vállalatai is működtek már a XIX. század végén, XX. század elején, sőt kialakult az az ipari struktúra, ami később 1945 után, egészen az 1980-as évek végéig jellemző maradt a budapesti gazdaságra. A könyv különösen érdekes része a 34. oldalon található ábra, és annak magyarázatában található rövid vállalati élettörténetek összefoglalója. Ebből megtudhatjuk, hogy a Ganz-Danubius Hajó- és Gépgyár Rt. elődjét, a Ganz Vagongyárat már 1845-ben megalapították, és hogy hány átalakuláson, összeolvadáson és ré-

szekre szakadáson kellett átesnie napjainkig. Megtudhatjuk, hogy a ma is ismert FÉG konvektorok neve a Fegyver- és Gépgyár rövidítéséből ered, amely még 1891-ben alakult. A mai G. E. Lighting Tungsram Rt. 1872-ben még mint Első Osztrák-Magyar Villanyvilágítási- és Erőátviteli Gyár néven szerepelt, 1896-ban felvette az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. nevet, majd 1912-ben jelenik meg a Tungsram márkánév. 1989-től lesz többségi tulajdonosa a General Electric. És természetesen a vállalatok telephelyeinek kialakulását is nyomon követhetjük egy térkép segítségével.

Az „öröklött struktúra” mellett még az immobil környezeti erőforrások jelölték ki a gazdaság fejlesztésének helyeit. Így játszott meghatározó szerepet a bányászat, a vas-, acél- és alumíniumipar, valamint az építőanyag-ipar (lásd Oroszlány, Ózd, Béalápátfalva és Lábatlan ipari fejlődését). Ekkor a bőségesnek tűnő munkaerő-tartalék miatt a munkaerő még nem volt különösebben fontos tényező a vállalati letelepülésben.

A szerző rámutat azonban arra, hogy a reform periódusban megváltozott a helyzet. A természeti erőforrások szerepe csökken, a munkaerő-tartalékok gyors kimerülése után a munka immobil tényezővé vált, és jelentős szerepet kapott a telepítés befolyásolásában. A területfejlesztési program részét képező budapesti iparkitelepítés a vidékfejlesztésen kívül a városi munkaerőhiány megoldását is szolgálta. Létrehozták a vidéki, falusi ipari részlegeket. Az 1968 utáni változások egyébként a vállalatok önállóságának viszonylagos növekedését is hozták, a vállalati összevonások, a gyorsuló fejlődés, a gyorsabban növekvő vállalati méretek újabb telephelyek létrehozását kényszerítették ki. Mindez az ipar dekoncentrációját is eredményezte.

A vállalatok térbeli szervezetében bekövetkező változások közül Barta Györgyi a következőket emeli ki: a több-telephelyes nagyvállalatok

szervezése a vállalati központból történt, a telephelyek csak közvetítették az üzeneteket. E centralizált döntéshozatal miatt a legtöbb üzemvezető a szükséges legminimálisabb információval rendelkezett csak. A munka szervezésére jellemző, hogy minden részleg más gyártási periódust végzett, ezért a félkész termékek nagyon sokat utaztak, amíg „késszé” váltak. Emiatt Magyarország a legszállításiigényesebb országok közé tartozott, – mutatja ki egy érdekes táblázat a 94. oldalon. „A lista élén természetesen a nagy kiterjedésű országok álltak, utánuk közvetlenül a kelet-közép-európai országok sorakoztak. A magyar termelés vasúti szállításiigénye 4-5-szöröse volt a nyugat-európainak, tízszerese a hollandnak...” (94. o.)

Barta tisztázza azt a tévesen elterjedt nézetet, miszerint a fordizmus és a szocialista nagyvállalatok kialakulása párhuzamba állítható lenne. Kétségtelen, hogy vannak rokon vonások (a futószalag, a betanított munkástömeg, a hierarchikus és bürokratikus szervezet), de az alapvető különbségek miatt ez a párhuzam nem állja meg a helyét. A fordista vállalat célja a profitszerzés, míg a szocialista vállalaté a „az erőforrások megszerzésével a termelés mennyiségi növelése” (70. o.). Az erőforrás vadászat és a kikényszerített centralizáció eredményeképpen a szocialista vállalatok óriásivá duzzadtak a gazdaság valamennyi ágazatában, „felfalva a kis- és középvállalatokat”. A fordizmus viszont csak azokban az ágazatokban alakult ki, ahol a tömegtermelés költségsökkenéshez vezetett. A fordista vállalati rendszerben a bérek emelkedése a termelékenység növekedésének függvénye, míg a szocializmusban mesterseges (vagy nem is létezett) a kettő közti kapcsolat.

„Az átmenet gazdaságában a vállalat szervezetének változása összekapcsolódott a tulajdonosváltással. A szervezet átalakulása folyamatos (még ma is tart) és szakaszonként

eltérő.” – írja Barta. A szocialista nagyvállalatok sorsáról általánosságban nem állnak rendelkezésre adatok, de Voszka Éva (1997) esettanulmányainak segítségével több következtetést is levon a szerző. A vállalatok szervezeti átalakulása háromféleképp is történhetett: spontán privatizáció keretében (1990-ig), központilag ellenőrzött kötelező átalakulással (1993-ig), vagy új tulajdonosok megjelenésével (folyamatos). (Az elsőre példa lehet a Dunaferr esete, a másodikra a bankok privatizációja, a harmadikra pedig a Tungsram átalakulása.) A szocialista iparosítás kudarcának tekinthető az is, hogy a(z elmaradott) vidékre telepített vállalatok, telephelyek zártak be először, onnan vonult ki legelőször a tőke. (Így járt Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi ipara, amelyet egyébként is elavult géppark felhasználása, szakértetlen munkaerő és alacsony termelékenység jellemezte. Lásd 46-47. o.)

A szerző érdekes megfigyeléseket tesz a *vállalatok közötti kapcsolatok változásairól* is. A hagyományos szocializmus időszakában csak a vertikális kapcsolat, a bürokratikus koordinációnak megfelelő viszony létezett. Kivételt képeztek azok az esetek, amikor maga a bürokrácia utasította a vállalatot a horizontális kötelék létrehozására. Azonban a „lokális kooperáció még elemi szinten sem épült ki.” (89. o.) Érdekes adalék a helyi Ágazati Kapcsolati Mérlegek (ÁKM) bemutatása, amelyek az egy ágazathoz tartozó, egy megyén belüli vállalatok közötti kapcsolatokat elemezték vállalati adatok alapján. Ezek egyértelműen kimutatták, hogy gazdasági szempontból a megyék nem voltak önálló körzetek. „Vas megyében ... mind a termelés, mind a fogyasztás terén igen nagy a szerepe a megyén kívülről és a megyén kívülre történő szállításoknak. 1968-ban a megye termelésének, pontosabban a megyei ágazatok végső kibocsátásának 60%-

át a megyén kívül értékesítik. (91. o.). „Zala megyében a 4 dél-dunántúli megyébe történő kiszállítás 4%-ot, a körzeten kívüli szállítások 48%-ot tettek ki, az iparban 64%-ot. Tehát, Zala megye gazdasága – kiszállításai révén – sem kapcsolódott Dél-Dunántúl gazdaságához.” (93. o.)

A reform után valamivel nőtt az interakciók száma, de vállalatok ekkor sem törekedtek a kapcsolatokra igazán, az ugyanis időben elnyújthatta a termelési folyamatukat a „sorbaállítás” miatt. Inkább mindent gyáron belül végeztek, nagyobb készleteket tartottak vagy a háttéripart igyekeztek a vállalatba olvasztani.

A posztoszocialista vállalatok örökölt szervezete gyakran tovább élt az átmenet után is, lásd pl. a Dunaferr vagy a Rába esetét. A vállalatok közti kapcsolatokat vizsgálva említi meg Barta a „rekonbináns” tulajdon jelenlétét a magyar gazdaságban. Ez a tulajdonforma az állami tulajdon részvételét, a kölcsönös tulajdonszerzéseket és összefonódásokat jelenti. A szerző Voszka nyomán elfogadja ennek létezését, de csak a rendszerváltozás utáni néhány évben. 1997-re ez jóformán eltűnt a magyar gazdaságból – állítja Barta. A vállalatközi kapcsolatok intenzívebbé tétele a mai gazdaságfejlesztés számára is fontos kihívás. Az ipari parkok létrehozása, a regionális és ipari klaszterek kialakulásának serkentése lényeges lehet a gazdaságfejlődés szempontjából. Bár ez utóbbiak erőltetett kialakításának lehetőségét Barta Györgyi kételkedve említi.

A *makroszintű területi folyamatok hatását, a területi kiegyenlítődéskérdését* mindkét korszak kutatói hevesen vitatják. Vajon a szocializmus iparosítása hozzájárult-e a területi különbségek enyhítéséhez? Egyesek szerint a válasz igen, de emellett a szocializmusban új, más típusú területi és gazdasági egyenlítőtlenségek keletkeztek. Például míg az erőforrások térben kiegyenlítettebbeké váltak, a hatékonyság ezzel ellentétesen

koncentrálódott. Az iparilag elmaradottabb területek veszítettek hatékonyságukból. Nem beszélve arról, hogy a szocializmus extenzív szakaszát követően nem sikerült az erőforrások hatékonyabb kihasználására átállni. A rendszer a fejlett és a fejletlen térségeket átrendezte: Budapest és a központi térség veszített jelentőségéből, míg az ipari nemzeti összjövedelemből egyre többet állítottak elő a korábban alig iparosodott területek (Alföld, Dél-Dunántúl). A városok közti kiegyenlítődést jelző statisztikai adatok mögött azonban inkább az húzódik meg, hogy Budapest és a vidék közti különbség csökkent, a városok viszont alig közeledtek egymáshoz. A korszak városainak dezindusztrializációja pedig a munkaerőforrás kimerülésének következménye. – állapítja meg Barta.

Véleményem szerint a könyv legtanulságosabb része az ipar területi folyamataiból levont következtetés. Mint azt a második rész 3. fejezete kifejti, a vidéki gazdaság modernizációjának hordozója ma a feldolgozóipar. A dezindusztrializáció egyedül Budapesten és agglomerációjában jellemző. A fejlett Észak-Dunántúl dinamikus térségei az autóipar, gépipar segítségével érheték el kiemelkedő pozíciójukat. A vidéki nagyvárosok versenyképességét is a koncentráció ipar jelenti, bár megtalálhatók a szocializmust túlélő sorvadó bányáiparra települt városok (Komló, Várpalota), de a sikeresen túlélő vegyipari konglomerátumok is (Tiszaújváros, Kazincbarcika). A tercier szektor egyedül Budapesten és agglomerációjában múlja felül az ipart a GDP-ből való részesedésében. A centrumtérségen kívül a szolgáltatások nagyobb részaránya szoros korrelációban van a régiók fejletlenségével.

A területfejlesztés nagy kérdése

már most az, hogy hogyan lehet az észak-dunántúlihoz hasonló, korszerű gazdaságot telepíteni Észak-Magyarországra, az Alföldre és Dél-Dunántúlra. Barta szerint a regionális politika és a területfejlesztés csak akkor lesz sikeres, ha összeegyeztethető a gazdaságpolitikával, és nem fékezi a gazdasági növekedést. Cél tehát a területfejlesztés és a gazdaságfejlesztés összehangolása, mégpedig úgy, hogy a jóléti modell és a regionális egyensúly modellje közül ez utóbbit kell alkalmazni. A „nyugati megközelítést” annyiban kell átvinni, amennyiben az a struktúraváltást és a teljesítmény-növelést egyszerre segíti (Szalavetz, 2002). Ehhez nélkülözhetetlen lesz a regionális és helyi önkormányzatokra alapozott, decentralizált forrásokkal működő, megújított regionális politika.

A könyv többször megjegyzi a kutatások hiányosságát egy-egy területen. Így vizsgálódásra ösztönöz például olyan témákban, mint az átmenetet követően a városok térkapcsolati helyzetének feltárása (vajon tényleg elkezdődött-e centrummá fejlődésük?), a vállalatok közötti kapcsolatok hierarchiájának feltárása, vállalatok mozgásterének, térkapcsolati rendszereknek a vizsgálata (vajon tényleg egy duális rendszer van kialakulóban?). Barta kutatásra érdemesnek tartja a műszaki fejlődés, technológia áramlás területi folyamatainak vizsgálatát is (vajon megindult-e az ország fejlett és fejletlen területei között a korszerű műszaki ismeretek, fejlett technológiák átadása, áramlása?).

A formai szempontokat figyelembe véve a könyv rendezettnek tekinthető. Az ábrák, táblázatok, térképek informatívak és kellően alátámasztják a mondanivalót. A II rész 2.2. fejezetében azonban a 35. ábráról

lemaradtak a jelölések. Az ábra alatt a jelmagyarázatok ugyan megtalálhatók, csak sajnos nincs mihez kötni őket (181. o.).

A könyv hivatkozásai és forráskezelése sajnos sokszor kritikával illethető. Eltekintve a már korábban említett nehézségektől (sok lapozást igénylő fejezet- illetve alfejezetvégi „felhasznált irodalom”) több forrás egyáltalán nem, vagy egy másik fejezet felhasznált irodalmi között található meg. Így például Kornai, 1989 (31. o.); Keune-Nemes Nagy, 2001 (164. o.); Hoppenstedt, 1999 (165. o.); Tóth, 2000 (204. o.); ECO-STAT 2000, 2001 (214, 217. o.). Ezenkívül a szövegben található hivatkozás Voszka (2000) tanulmányára, míg a források közt csak Voszka (2000/a) vagy (2000/b) található (151. o.), és ennek fordítottja is előfordul: a második rész 3. fejezetének felhasznált irodalmi között kettő Barta (2000) hivatkozás is található. Szerencsére ezek közül a hibák közül csak egy-kettő értelemzavaró, s így is élvezetes és tanulságos olvasmány marad az ipartörténelem, a gazdaságföldrajz, valamint a regionális politika műkedvelői számára.

Trón Zsuzsanna

Hivatkozások

- Csaba László (2000): A szovjet modell összeomlása és a rendszerváltás első szakasza. In: Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.): Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Aula Kiadó, Budapest. 327-361. o.
- Kozma Gábor (2003): Regionális gazdaságtan. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Szalavetz Andrea (2002): European Policy Lessons in the Process of Regional Transformation in Hungary. Acta Oeconomica, LII. évf. 2. sz. 205-219. o.
- Voszka Éva (1997): A dinoszauruszok esélyei. Közgazdasági szemle. XLIV. évf., 1. sz. 31-41. o.